

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 112 1991

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Ulla-Britta Lagerroth, Margareta Wirmark

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Ulf Boëthius

Umeå: Sverker R. Ek

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Slottet ing. AO, 752 37 Uppsala

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,
Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. AO, 752 37 Uppsala

Utgiven med understöd av

Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* bör vara maskinskrivna med dubbla radavstånd och eventuella noter skall vara samlade i slutet av uppsatsen. Titlar och citat bör vara väl kontrollerade. Observera att korrekturändringar inte kan göras mot manuskriptet.

ISBN 91-87666-05-07

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1992

ofta isolerade sådana», heter det bl. a.: »Detaljerna i Ekelundska aforismer och essäer får ofta sin innebörd i mindre grad av kontexterna i sidoplanet: snarare är de centra för mening som är oberoende av omgivning- en och ibland hotar att spränga sönder den.» Själva det intertextuella spelet med allusioner och citat kan i själva verket ses som ett spel med »djupkontexter», där ett »vertikalt kontextsystem» aktiveras: »[...] ett stort mönster och spel av meningar i Ekelunds dialog med de döda avtecknar sig och utspelar sig för läsaren.»

Eva-Britta Ståhl

Örjan Lindberger: *Människan i tiden. Eyvind Johnsons liv och författarskap 1938–1976*. Bonniers. Sthlm 1990.

I den 1986 utgivna första delen av sin Eyvind Johnson-biografi valde Örjan Lindberger att göra halt vid utgången av 1937. Den sista volymen i Olof-serien hade publicerats i oktober detta år, författaren framstod som den yngre generationens kanske främste på roman- och novellkonstens områden och närmade sig mitten av sitt levnadslopp. Även av andra skäl kom tidpunkten att markera en gräns. Tilldragelser på såväl den europeiska som den privata scenen medförde att författarskapet fick en ny inriktning.

Den allt mer hotfulla politiska händelseutvecklingen ledde till en rad offentliga engagemang – för den republikanska sidan i spanska inbördeskriget, mot nazist- och fasciströrelserna hemma och på kontinenten. Planerna att skriva en metaroman som också var »en bild av världen», eventuellt efter musikaliska mönster, övergavs för skrifter i tendensgenren. *Nattövning* från 1938 samt den i hårdkokt stil komponerade »kriminalberättelsen» *Soldatens återkomst* och novellerna i *Den trygga världen* (båda från 1940) var allt enträgnare och mer högljudda försvar för de demokratiska värdena och den anspråkslösa vardagens betydelse. I det förstnämnda arbetet fanns vid sidan av studier i nazistisk mentalitet även häftiga angrepp mot oxfordrörelsens »salongsläseri» och flykt från ansvar i en kaotisk tid. Av förmodade strategiska skäl dämpade Johnson dock sin kritik av den kommunistiska ideologin, vilket renderade honom åtskilligt klander. I sena kommentarer till romanen talar han också om »nödvändigheten av försvaret mot *allt* hot mot demokratin». Decennierna framöver riktas kritiken också företrädesvis österut men ibland även mot representanter för den s. k. tredje ståndpunkten.

Inom den privata sfären fanns också katastrofer. Den norskfödda hustrun Aase avled hastigt juldagen 1938. När Johnson några år senare ingick äktenskap med den finlandssvenska bibliotekarien Cilla Frankenhauser kom han i nära kontakt med landets ledande kulturpersonligheter. Hans agitation för Finlands och Norges sak under krigsåren och uppfattning av Norden »som en enhet, ett gemensamt fosterland» (s. 55) får mot fonden av de rent personliga levnadsomständigheterna en fördjupad innebörd.

Huvudverket under krigsåren är självfallet Krilon-

trilogin, som Lindberger ägnar ett magistralt, 70-sidigt kapitel. Det flerdimensionella och mångbottnade i romansviten kommer tydligt till uttryck i framställningen som gör all rättvisa åt svängningarna mellan »en realistisk, en allegorisk, en moralistisk och en symbolisk läsart» (s. 458), åt böckernas karaktär av livs- och världstolkning *samt* kampskrift. Författaren menar i detta sammanhang att den politiska tematiken och tendensen kanske kommit alltför mycket i förgrunden hos uttolkarna och därmed skymt andra väsentliga inslag i textväven, t. ex. de spekulationer om konstens natur och funktioner, dess höghet och uppkomst i lidandet, som blir mer dominerande emot slutet. Detaljrealismen syftar ofta på andliga, psykiska storheter och samsas med »över- och sidoverkliga» element (s. 72). Fantastik och vardagsverklighet kolliderar. Det är också befriande att möta kritik mot den allegoriska metoden, antingen det gäller det överdrivna och konstruerade häri eller påpekanden om att den inte är helgjutet genomförd och går ihop (gestalterna Staph och Jekau, s. 95 f., s. 98, s. 128).

Krilongruppens medlemmar bildar ett tvärsnitt av svensk medelklass – blott arbetare och överklass saknas – och Lindberger presenterar en rad inträngande personkaraktistiker, från den reserverade och skeptiske men humanitetssträvande Krilon till skönhetsdyrkaren Hovall. Som inspirationskällor för det böljande, omständliga språket utpekas skribenterna Laurence Sterne, Jean Paul och Thomas Mann (s. 74).

Krilonverkets överflödande rikedom framgår också av den mängd beteckningar som med större eller mindre rätt låter sig användas på böckerna eller delar av dem: psykologisk roman, politisk satir och allegori, parodi på agentroman, äventyrsbok, kriminalhistoria och utopi.

Mäktigt, om än inte lika imponerande, är även det avsnitt som behandlar *Strändernas svall*. Lindberger uppehåller sig vid de »sexualekonomiska» teorier som genom Sigurd Hoels förmedling övertogs från Wilhelm Reich och vilka satte sin prägel på den i romanen formulerade uppfattningen av kriget. En lika komprimerad som innehållsrik redogörelse för de olika ledmotiv Johnson utnyttjade och de kompositionsprinciper han följde meddelas (s. 155 ff., s. 168 f.), och textens karaktär av äventyrs- och bildningsroman med Telemakhos som centralgestalt diskuteras kortfattat. Komparationer med Fénelons, Joyces och Manns verk kastar ävenledes nytt ljus över romanen. Huvudintresset riktar sig givetvis mot Odyssevs, vars sammansatta och delvis motsägelsefulla natur understryks. Redan under antiken tolkades f. ö. dennes personlighet på olika sätt. Pindaros angrep »den mångförslagne» i några oden. I *Ajax* gav Sofokles en i det stora hela positiv bild medan den-sammes *Filoktetes* visade en Odyssevs som inte skydde några medel att nå de uppsatta och åtrådade målen.

Också de samtidsanalogiska läsarterna berörs. Doliös dotter är en »tysketös» och slutscenens uppgivna stämning efter den blodiga räfsten med friare och det med dem samarbetsvilliga husfolket ställs samman med Johnsons olust inför hämndreaktionerna i framför allt Norge efter krigsslutet. Ytterligare en parallell kan kanske anföras. Odyssevs' klivenhet mellan Ka-

lypso och Penelope, hans lust att dröja kvar på Ogygia men också återvända till Ithaka, kan vara en reflex av de s. k. »bigamilagar» som instiftades av den norska exilregeringen i London och som tillät vissa grupper – sjöfolket och de motståndsmän som flytt till England i väntan på invasionen och slutuppgårelsen – att ensidigt upplösa ett parförhållande utan att tillfråga den andra kontrahenten. Åktenskapsinstitutionen som sådan kom härigenom i gungning. Johnson var ju fäst med personliga band vid vårt västra grannland och kan därför tänkas ha följt händelserna där med speciell uppmärksamhet. (Se *Samling av provisoriske anordningar*, Kgl. Res. M. V. 1940–1945, s. 56 – provisorisk anordning av den 15 april 1942 – samt s. 72 – »Kongelig resolusion» av den 5 februari 1943, där »norske utenrikske tjenestemenn» bemyndigas »til å gi tillatelse til inngåelse av ekteskap uten hensyn til partenes alder».)

Efter freden bosatte sig familjen i Schweiz under två års tid, vilket kom att betyda mycket för det återstående författarskapet. Johnson befann sig nu på platser som bevarat åtskilliga minnesmärken, i lager över lager, av bedrifter och omvälvningar i det förflutna. Samtidsreferenser finns även i *Drömmar om rosor och eld* från 1949 – romanen om maktkampen mellan kardinal Richelieu och den katolske prästen Urbain Grandier – men studierna i källor och bakgrund hindrade och fördröjde skriververksamheten. Den ursprungligen mot det historiska och politiska fältet orienterade romanen blev i slutskicket en text där en psykologisk, enkannerligen psykoanalytisk inriktning förhäskade. Intressant nog fäste sig samtida recensenter mer vid den föga hjältemodige goddagspilten och assessorn Daniel Drouin än vid den martyrfixerade Grainier, och man skulle gärna velat läsa litet mer om den förstnämnde, till vilken Samuel Pepys kan ha varit en av flera förebilder (s. 469).

Ordet »eld» är »kanske det mest mångtydiga i hela texten», skriver Lindberger och associerar till kättarbål, till hatets och hämndens inre demoner men även till »den drivande kraften i allt liv» (s. 199 f.). Boktitelns utpekande av ordet »drömmar» leder också tankarna till den sexuella besattheten, freudianskt tolkad. I en av Johnsons källor har Lindberger funnit ett avsnitt som skildrar hur Grainiers historiske förebild kastade in en blommande rosenkvist i en klosterträdgård och därmed inledde den hysteriska reaktionen hos nunnorna.

Men titeln kan också tänkas vilja rikta läsarnas uppmärksamhet mot ett mer närliggande om än överraskande håll. Den sista strofen i Karin Boyes välkända dikt »Sköldmön» (*Gömda land*, 1924) lyder: »Jag drömde om eld i natt. / Jag drömde om rosor i natt. / Jag drömde min död var fager och god. / Så drömde jag i natt». Att Boyes personlighet fascinerade både samtida och yngre diktarkollegor är inte någon nyhet (se t. ex. Björn Juléns »Karin Boye bildens förvandling» i *Karin Boyes liv och diktning*, vol. II–III). I hennes gestalt, verk och öde kunde Johnson urskilja hårdspänd idealism och hängivenhet med benägenhet att slå över i fanatism, psykoanalys, offerdöd och sexuell problematik, allt hållningar, idéer och motiv som återklingar i hans egen roman.

Efter en snöplig Englandsvistelse 1949–1950 slog sig familjen Johnson ned i Saltsjöbaden och därmed var det i det yttre händelserika skedet av hans liv huvudsakligen avslutat. Inför de böcker som skrevs under de närmaste åren förmår inte ens en Lindbergers penna väcka någon större entusiasm: *Lägg undan solen*, *Romantisk berättelse* och *Tidens gång*. Ur biografisk och dokumentär synpunkt har de å andra sidan stor betydelse, bl. a. därför att de utnyttjar brevmaterial från tjugotalet.

Återstoden av studien tar upp de väldiga »historiska» romanerna. Lindberger skiljer såsom tidigare mellan skikt som återgår på privata upplevelser och inslag som bör läsas mot tidsbakgrunden i stort, mot den politiska utvecklingen i nuet eller jämföras med händelser under gångna epoker. Diskussionen av tekniska, formella problem och den interna texttolkningen blir här mer framträdande ingredienser. Infällda mellan dessa mer analytiska avsnitt finns sammanfattningar rörande resor, vardagens glädjeämnen och förtret, politiska ståndpunktstaganden och utmärkelser samt översikter av det mottagande böckerna fick. (Den envist fasthållna dispositionen kan ibland kännas något monotont men äger samtidigt förtjänsten att bidra till en rak och målmedveten kurs genom det omfångsrika författarskapet).

Särskilt värdefulla tycks mig utredningen av fångenskapsmotivet i *Hans nådes tid* och det därmed sammanhängande sorgsna förhållandet »av människans förmåga att härda ut i en värld som hon inte råder över» (s. 319) och som t. o. m. hotas av total utplåning. Likaså friläggandet av gnistans, månens, lavinens, stormens, ginstbuskens och spegelns symbolinnehård i samma text samt dess sagomönster. En spännande komparation kretsar kring frågan om Pasternaks och Ivo Andrics betydelse för romanen om det langobardiska rikets sammanbrott, även om det inte framgår klart huruvida jämförelsen avses vara illustrativ eller genetisk. I *Livsdagen lång* frångår Johnson för första gången det krav på historisk korrekthet som väglett honom tidigare och emellanåt försvärat hans skapande. Tonläget har också skiftat från sorg och vrede över världens barbari till vemod och mildhet. I *Några steg mot tystnaden* är han tillbaka i de äldre vanorna. Fångenskapsmotivet återvänder här i nya variationer, men Lindberger har mycket att säga också om Holbeins och porträttkonstens betydelse för berättelsen. Där finns även i bearbetad form återspeglings av den konflikt rörande en kvinna som bröt ut mellan Ekelöf och Johnson vid trettioalets början.

Till avhandlingens höjdpunkter hör den övergripande analys som ägnas några mer intrikata problemkomplex. Synen på det historiska förloppet tycks förskjutas från tron »på en möjlig, av människorna styrd utveckling till det bättre» mot föreställningen om »människornas kamp mot ett nyckfullt öde» där det saknas garantier om utgången (s. 227). Utvecklingstanken kan stå mot upprepningstanken, dvs. idén om alltings återkomst i en cyklisk tidsprocess, men Johnson försöker pressa fram en positiv innebörd även i det senare synsättet: det mänskliga kommer att leva vidare. Titeln på Lindbergers levnadsbeskrivning –

Människan i tiden – utpekar dessa tankegångar som centrala för den äldre diktaren.

Såsom författare av »historiska» arbeten där skilda tidsplan balanserar varandra konfronteras Johnson med två frågor. Å ena sidan ett etiskt dilemma – är beskrivningen av svunna tider en form av verklighetsflykt? – å den andra ett tekniskt: hur förmedla en illusion av samtidighet mellan berättelsens nivåer? Johnson arbetar med sonderbrutna skeenden och för att »skapa ett intryck av överallt-närvaro i rummet och tiden» (s. 313) låter han personerna flyta in i varandra. Han antyder vidare innehållsliga likheter och paralleller på metaforens, symbolens eller strukturens-formens plan för att förena tidsskikten. På detta vis gestaltas samtidigt idén om det förflutnas närvaro i nuet.

Med tanke på Eyvind Johnsons svåra utgångsläge i ett fattigt och bildningstomt Norrbotten och de även internationellt sett högtstående konstnärliga resultat han detta till trots senare nådde mynnar Lindbergers nära niohundraåriga minnesteckning ut i en epilog som är till lika delar vemodig och beklämmande: protesten mot och utträdet ur Sveriges författarförbund samt de negativa omdömena om det delade Nobelpriset i litteratur 1974.

Lindbergers episkt breda, inlevelsefulla och grundliga framställning är balanserad och objektiv, lyhörd inför nyanser och med en »distanserad närhet» till ämnet. När värderingar några gånger tillåts nå fram till textytan kan de vara både lärarika och överraskande. Det viktiga och bärande i *Soldatens återkomst* sägs vara Märten Torparens essayistiska anteckningar, i de till Krilonsviten löst fogade essayerna finns »några av de bästa sidor som Eyvind Johnson har skrivit» (s. 135) och de tidningsartiklar som samlades i *Vinterresa i Norrbotten* kallas »omistliga» (s. 255). Mot samma resonerande genre pekar också de flitiga hänvisningarna till Montaigne. »Han är en brunn att ösa ur hela livet» skrev Johnson redan 1928 och decennierna som följde bar syn för sägen. Fransmannen bidrog till såväl samtalston som åsikter i Krilonböckerna och uppträder i en av berättelserna i *Livsdagen lång*. I de romanuppslag Johnson formulerade i slutfasen av sitt liv skisserades, förutom en bok om Norrbotten och föräldrarna, en historisk skildring, där ett av tidsplanen skulle uppehålla sig vid Montaignes resa till Italien. En studie över Johnsons förhållande till den franske skeptikern och stoikern skulle med all säkerhet ha åtskilligt att meddela.

Lindberger framhäver de litterära drag som förenar den svenske diktaren med modernismen i stort: huvudvikt på psykologi i stället för på intrig, en polyfon kompositionsform, tidsproblematiken. Som hans personliga signum anförs formeln »Frihetskärlek, genomsyrad av human skepticism» (s. 449), vilken utgör en god sammanfattande karakteristik av en livshållning.

De farhågor som yppades i recensionen av Lindbergers första volym (*Sammlaren* 1987, s. 138 f.) avseende möjligheten att behandla det senare rika författarskapet i ett enda band har dessbättre kommit på skam. Biografen är uppbyggd kring övertygelsen om ett samband mellan liv och dikt, men som framgått gör sig

även komparativa, idéhistoriska och litteratursociologiska perspektiv gällande. Närläsningen av texterna utmärks av återhållsamhet och en önskan »att inte gå alltför långt i esoterisk riktning» (s. 488).

En av de få passager efter vilken man vill sätta ett frågetecken rör Lindbergers förordande av konfucianism framför taoism vad beträffar en del av kineserierna i *Krillons resa*. Jag är inte helt säker på att »kvietism» och brist på »aktiv dygdslära» (s. 113) är adekvata beskrivningar av Lao-tses filosofi. Den egendomliga doktrinen om »wu-wei» tycks i varje fall enligt somliga sinologer åsyfta en paradoxal handlingsberedskap, där den enskilde och hennes liv här och nu står i centrum. Konfucius' konservativa teser om individens fullständiga lojalitet och lydnad gentemot stat och allehanda auktoriteter borde inte vara en lära som lockade en människa med Johnsons anarkistiska läggning och intressen, i synnerhet inte under en de totalitära makternas blomstringstid.

Till de mest sympatiska inslagen i studien hör den sällsynta generositet författaren visar gentemot tidigare forskning. Han kan kritisera sig själv och uppfattningar han fört till togs medan nya fynd och observationer presenteras med en påfallande – och missvisande – blygsamhet. Lindbergers biografi är – med de redovisade begränsningarna – ett storverk, och ansluter sig värdigt till den rad imponerande levnadsteckningar över bl. a. Strindberg, Söderberg och Ekelöf som på senare år givits ut. Här finns den efterlängtda sammanfattningen av ett av vårt sekels viktigaste diktargärningar men också en serie uppslag för kommande forskning att ta fasta på. Framtida Johnsonexegeter har fått en rik källa att ösa ur och läsare av life and letters-genren en i högsta grad njutbar och instruktiv paradtext.

Pär Hellström

Ulf Boëthius: När Nick Carter drevs på flykten. Kampen mot »smutslitteraturen» i Sverige 1908–1909, Gidlunds 1989.

Nick Carter-litteraturen var länge det typiska exemplet på den mest förkättrade formen av populärlitteratur. Detektiven Nick Carters tvivelaktiga rykte härrör utan tvekan från den framgångsrika kampanjen 1908–1909 mot honom och hans gelikar inom den s. k. smutslitteraturen. Enligt gängse historieskrivning var det framför allt Socialdemokratiska ungdomsförbundet som låg bakom kampanjen, men detta är bara en av de missuppfattningar Ulf Boëthius får tillfälle att korrigera i sin studie av hur det gick till när Nick Carter drevs på flykten.

Det är särskilt tre frågor som Boëthius vill söka besvara i sin bok: Hur såg de förskräckliga Nick Carter-böckerna egentligen ut, vilka krafter var det som förde kampanjen och vilka var de djupare orsakerna till kampen mot hela »smutslitteraturen»? För att kunna ge ett tillfredsställande svar på dessa frågor kan man inte begränsa undersökningen till att enbart gälla Nick Carter. Inspirerad av bl. a. den franske kultursociologen Pierre Bourdieu, riktar sig Boëthius mot tendensen inom traditionell litteraturforskning att